

DİLÇİLİK**PARALİNGVİSTİKA VƏ ONUN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Ş.V.QASIMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
sh.gasimova@mail.ru

*Jest əslində insan emosiyaları üçün maddi
dayaq nöqtəsidir.*
Ş.Balli

Məqalədə yeni dilçilik elm sahəsinin səsli nitqi müşayiət edən, informasiya vermə işində rolu olan bir sıra amilləri öyrənən, sözsüz kommunikasiya üsullarını tədqiq edən dilçilik sahəsi olmasından bəhs edilir. Jestlərin ünsiyyətdəki roluna görə ritmik qeyri-ışarəvi jestlər, emosional jestlər, işarə jestləri, təsviri jestlər və simvolik jestlər kimi növləri nümunələr əsasında şərh olunur.

Paralinqvistika adlanan dilçilik elmi səsli nitq ünsiyyətini müşayiət edən və informasiya vermə işində rolu olan bir sıra amilləri (jestlər, mimika, nitq situasiyası və s.) öyrənən, sözsüz kommunikasiya üsullarını tədqiq edən dilçilik sahəsi kimi şərh olunur. Kommunikasiya prosesində sözlü və sözsüz faktorların birləşməsini iki səbəbdən: a) sözlü vasitələrin işlənməsində artıqlığın mövcud olması və s. ilə; b) kommunikasiya prosesinin maddi konkretliyi ilə izah etmək olar. Bu yeni dilçilik sahəsi nitqi müşayiət edən faktorları öyrənməklə məşğul olur. Mahiyyətcə dil sistemi özlüyündə, öz daxili imkanları sayəsində hər hansı bir fikri ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Hansısa nitq parçasında kommunikativ məqsədlə əlaqədar artıqlıq o dərəcədə çata bilər ki, sözlü ünsiyət faktik olaraq pozula bilər. Belə bir şəraitdə fikrin sözlə ifadəsində çatışmayan vahidləri paralinqvistik vahidlər əvəz edir.

Ünsiyyətdə sözlü vasitələr yığıcamlaşma bilər, digər tərəfdən də bu vasitələr nitq faktorlarını əvəz edir. Bu baxımdan paralinqvistik vasitələr müstəqil olmayıb kommunikasiyada yardımçı rolu oynayır.

Paralinqvistika elminin problemi kinesikanı, yəni bütün jest növlərini (pantomimikanı, fonasiya növlərini (səsin gurluğunu, tembrini, tonunu, səciyyəvi emosional-ekspressiv çalarlığını, avazın dəyişkənliyini və s.), bütün ünsiyət növlərini və semantik əhəmiyyətli digər hadisələri öyrənməkdir (5, 531). Paralinqvistik vasitələrdən istifadə ünsiyyətin səciyyəsi ilə əlaqədar baş verir. Belə ünsiyət canlı nitqdə, daha çox dialoq nitqində müşahidə olunur. Bəzən nitqdə paralinqvistik vasitələrdən

istifadə daha zəruri olur. Bununla əlaqədar dilçilər qeyd edirlər ki, emosional dil səsli dili müşayiət edir. Nəticədə «xarakterizatorlar» (gülüş, ağlama, pıçılta), «klassifikatorlar» (tonun yüksəkliyi) və bölüşdürücülər (nidalar, öskürmə, asqırma) və s. vokallaşmaya səbəb olur.

Emosional semantika anlayışına bütün modallıq növləri aid edilir. Hər bir ifadə iki qatdan, əsas əşyevi-məntiqi qat və qiymətləndirici emosional qatdan ibarət olur. Emosionallıq insan psixikası ilə əlaqədar olduğundan emosiyalar, sevinc, hirs, qəm, rişxənd və s. insanın bədənini vasitəsilə maddiləşir. Bədən hərəkətləri semiotikasını öyrənən fənn dilçilikdə «kinesika» termini ilə adlanır. O da qeyd olunmalıdır ki, bütün paralingvistik vasitələr emosiya ifadə etmir, ünsiyyət zamanı neytral anlayış bildirir. Belə bir əsasda bəzi paralingvistik ifadələrin emosionallıq bildirən ifadələrə xas olduğunu söyləmək və onları neytral informasiya bildirən ifadələrə qarşı qoymaq düz olmaz.

Əslən bioloji səciyyəli olub, vəzifəcə ünsiyyətə xidmət edən paralingvistik vasitələrə fonasiya da daxildir ki, səs vasitəsilə insanın xarakteristikasını müəyyənləşdirmək mümkün olur. Fonasiyaya səsənin gücü, tembr, oberton və diksiya daxildir. Bu əlamətlər şəxsin fiziki vəziyyətinin xarici əlamətini, əhval-ruhiyyəsini əks etdirir, səsənin gücü də insanı səciyyələndirə bilər.

İntonasiya nitqdə fonasiya əlamətlərindən biri hesab olunur. O, söz sırası tipli qrammatik kateqoriya kimi çıxış edir. Müxtəlif dil tiplərində fərqli şəkildə istifadə olunur. Dilin meydana gəlməsi prosesində danışmaq orqanları ilə müqayisədə insan bədəninin müxtəlif hərəkət formaları daha qədim, daha əzəli olmuşdur.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, insan ünsiyyətdə toxunma, görmə və iy dilindən istifadə etmişdir. İnsanın dilsiz kommunikasiya sistemləri əlavə, tabe sistemlərdir, bunlar müstəqil hesab edilmir, səsli dilə yardımçı vasitələr sayılır. Bütün paralingvistik vasitələr öz funksiyalarına görə birləşə bilər, informasiyanı formalaşdırmağa xidmət edir. «Qeyri dil» davranışına məxsus maddi formaları həm paralingvistik, həm də digər elm sahələri öyrənmə bilər. Beləliklə, jestləri də mədəni-tarixi, etnoqrafik və paralingvistik cəhətdən nəzərdən keçirmək mümkündür (1. 239). «Koroğlu» dastanında deyilir: «Nigar xanım Eyvazın gözlərindən öpdü, köynəyin yaxasından keçirib özünə oğlu etdi».

Məşhur üslubiyyat tədqiqatçısı Ş.Balli göstərir ki, jest və mimikalar ünsiyyətdə yardımçı rolunu oynayır. Mimika həm səciyyəvi, həm də ixtiyari hərəkət ola bilər. Məsələn:

*Pəncərədən qəfil baxdım,
Qarşıdan bir sona keçdi.
Bir ox atdı, qaş oynatdı.
Müjganları cana keçdi.*

V.Vundt göstərir ki, insanın ifadəli fiziki hərəkətləri onun psixi vəziyyəti ilə əlaqələndirilir. Bütün bədən hərəkətləri, xüsusilə əllərin və ayaqların hərəkətləri pantomimik hərəkətlər hesab olunur (3. 382). Məsələn:

*Sallana, sallana gələn Salatın.
O sərxoş yerişin yola yaraşır.*

Bəzən dilin daxili sistemində qanunauyğun və təbii olaraq dil vasitələri müəyyən qədər artıqlıq təşkil edir. Artıqlıq frazaların quruluşuna ağırlıq gətirir, bəzən də

danışan ifadə vasitələrindən qənaətlə istifadə edir. Dildə artıqlıqla qənaət bir-birinə ziddiyyət təşkil etsə də, dili formal cəhətdən təmizləmək üçün qənaətcil sistem paralingvistik vasitələrdir. Bədii ədəbiyyatda (xüsusən dram əsərlərində) dialoqlarda paralingvistik mətn remarkalarda əks olunur. C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» pyesində belə remarkalar daha çoxdur. Məsələn: Şeyx Nəsrullah birdən «uy-uy» eləyib, üzünü qırıdır və sol əlini qoyur böyrünə və ya şəxs əlin hərəkəti ilə hansısa bir əşyanı göstərərək «apar» deyirsə, jestin ifadə etdiyi məna bir cümləyə bərabər olacaq (yəni, bu əşyalardan artıq istifadə etməmişəm, onları aparıb öz yerinə qoy).

Tədqiqatçılar ifadəli hərəkətlərin insan həyatındakı roluna diqqət yetirmiş və ifadəli hərəkətlər anlayışında affektləri müşayiət edən fiziki hadisələri başa düşmüşlər (1, 382).

«Füzuli» kantatasının ifası zamanı ifanı müşayiət edən dirijorun ifadəli hərəkətləri, yəni affektlər (həyəcan, ruhi-psixoloji hal) nümayiş olunur. Bu ifadəli hərəkətlər insanın nəfəs almasında, qan dövranında, mimik-üz əzələlərinin hərəkətlərində və pantomimik – bütün bədənin, xüsusilə əl və ayaqların hərəkətlərində bürəzə verilir.

Ritmik jestlər cümlənin təşkilinə, tənzimlənməsinə kömək edən siqnallar və əlavə supersegment vasitələrdir. Ritmik jestlər yaygın və qeyri-müəyyəndir. Bir hərəkət eyni bir temp ilə bir neçə dəfə təkrar edilir. Müəyyən təntənəli yığmaqlarda müntəzəm şəkildə publikanın birlikdəki sürəkli alqışları buna nümunə ola bilər.

Jestlər **işarəvi** və **qeyri-işarəvi** olmaqla iki cür təzahür edir. Ritmik və qeyri-işarəvi jestlərdə jest əsasən intonasiya funksiyasını ifadə edir, müəyyən nitq sintaqmalarını fərqləndirir, sintaktik həddləri müəyyənləşdirir, məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırır. Danışıqda cümlələrin tələffüzü ritmə tabe olur. Ritm özlüyündə eynitipli intonemlərin təkrarlanması və əvəz edilməsi nəticəsində eynitipli jestlərin təkrarlanması və əvəz edilməsi əsasında yaranır. Nəticədə danışıqda sürətlənmə və ləngimə, güclənmə və zəifləmədən ibarət bir vəziyyət yaranır. Ritmin monoton səciyyəsi daha aydın əks olunur. Cümlə növləri sadalama yolu ilə dərk olunur. Sadalama intonasiya baxımından həmcins nitq parçalarının təkrarlanmasıdır. Danışan şəxs nitq parçalarındakı bütün əlamətləri jestlər vasitəsilə təzahür etdirir. Buna nümunə kimi S.Vurğunun «Azərbaycan» şeirini göstərmək olar.

Emosional jestlər də ritmik jestlər kimi müvafiq intonasion vahidlərin funksiyasını yerinə yetirir. Hər hansı bir emosional vəziyyəti yalnız jestlə ifadə etmək mümkün deyildir. Dil vahidlərinin köməyi ilə təzahür edən jest intonasiyalı ekspressivliyi daha da qüvvətləndirir. Ş.Balli göstərir ki, tərkibdə hissənin rolu çoxaldıqda sözün rolu azalır (4, 96). Jest, həqiqətən, insan emosiyaları üçün dayaq nöqtəsidir. O, danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini (təəccübünü, təəssüfünü, acığını, sevincini, kədərini və s.) ifadə edə bilər (4, 96).

*Gah gedir fikrə, bəzəldir gözünü.
Məhv olur, öylə ki, bilmir özünü.
Sübh olunca gecələr qarğa kimi
Yatmayıv qır-qır edir qarğa kimi.*

Emosional jestlər üzün mimikasını və nitqin intonasiyasını əks etdirir. Bu jestlərdən istifadə fərdi xüsusiyyət daşıyır. Sabit səciyyəli jestlər frazeologizmlər formasında mövcud olur. Məsələn:

*İşarət eyelədim, dərdimi bildi.
Gördüm həm gözəldi, həm əhli-dildi.
Başını buladı, gözündən güldü.
Güləndə qadasi canıma düşdü.*

İşarəvi jestlər məzmun planına malik olur və informasiya bildirir. Bu jestlər işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur və (o, bu, onu, bunu) dil vahidləri ilə müşayiət olunduqda başa düşülə bilər. Belə jestlərə işarə jestləri, təsviri və simvolik jestlər aiddir. Məsələn: M. Müşfiqin «Yenə o bağ olaydı» adlı şeiri buna nümunə ola bilər.

Təsviri jestlər. Bu jestlərin portotipi olur və onun səciyyəvi cəhətləri ön plana çəkilir, təsvir imkanları da bir-birindən fərqlənir. Bu jestlərdə hansısa dil ünsürü hərəkətin nümayəndəsi olur. Təsviri jestlər konkret xarici əlamətləri əks etdirir. Məsələn, ağzı açıla qalmaq; başqa sözlə təəccüblənmək. Bu adət irsən keçir, insanın bütün həyatı boyu davam edir və beləliklə də, qorxu və təəccüb zamanı təzahür edən səciyyəvi bir reaksiya kimi özünü göstərir (8).

Konkret xarici əlamətləri əks etdirən təsviri jestlərdə bir çox emosiyalar asanlıqla insan bədəni vasitəsi ilə maddiləşir. Məsələn: «Sümsüyünü sallamaq» məcazi mənada küsmək, incimək, narazılığını bildirmək, pərt olmaq və s. kimi anlayışları bildirir. *Sümsü // səmsə // samsa* sözü qədim türk dillərində burun mənasına gəlir və müasir dilimiz üçün tam arxaikləşmişdir. Bu ifadə müxtəlif variantlarda da *sim-sırığını sallamaq // mısırığını sallamaq // qaş-qabağını sallamaq // üzünü sallamaq* və s. kimi formalarda da işlənir. Şəxsin xarici əlaməti ilə yanaşı onun daxili psixoloji vəziyyətini də əks etdirir (2, 324).

Simvolik jestlər. Simvolik jestlər digər jestlərdən fərqli işarəvilik xüsusiyyətinə malik olur. Yəni işarələnmə ilə işarələnmə arasında şərti əlaqə mövcud olur. Simvolik jestlər həmçinin mücərrəd məzmun da kəsb edir və mücərrəd məzmun hansısa xalqın, tayfanın daxilində müvafiq jest ilə əlaqələndirilmiş olur. Simvolik jestlərdən daha çox diqqəti cəlb edən görüşmə və vidalaşma zamanı işlənən jestlərdir. Belə jestlərin bəziləri dövrümüzə arxaikləşmişdir. Rusiyada və Avropada işlənən jestlərdən azərbaycanlılar da istifadə edirlər. Övvəllər görüş zamanı baş əyirdilərsə, indi əl uzadıb görüşürlər. Belə görüşün də bir neçə növü, yəni sadəcə olaraq baş əyib keçmək, əl-ələ tutub görüşmək, əl-ələ tutub əlləri sağa-sola, yuxarı-aşağı yelləmək, ikiəlli görüşmək, bəzən də görüş zamanı quecaqlaşmaq, öpüşmək və s. Bunlar görüşlərin dünyanın siyasi və ictimai hadisələrinə baxışı ilə əlaqədar bürüzə çıxıb bilər. Bu görüş xüsusiyyətləri onların jestlərinin ifadəsində də müəyyən qədər səciyyəvəndir.

Tipoloji cəhətdən müxtəlif olan dillərdə jestlər də bir-birindən fərqlənir. Jestlərin mənası sözlərin mənası kimi işləndiyi şəraitdən asılı olur, ancaq jestin bir dil vahidi kimi sözə uyğun gəlməsini söyləmək düz olmaz.

Jestlər müxtəlif dillərdə müxtəlif məzmunla malik olduğundan bir sıra xalqların dil və məişəti öyrənilməlidir. M. Blumfeld jestin nitqi müşayiət etməsini göstərmiş, onun ictimai xüsusiyyətini qeyd etmişdir. Xalqların jestlərdən istifadə etməsində də nisbət fərqlər vardır, jestlər ənənə, insanın psixikası, əhval-ruhiyyə ilə əlaqədardır. Bəzi kollektivlər jest dilindən istifadə edir, bəzən də dilin kifayət qədər inkişaf etməsi ilə bağlı jest dili işlənir. Cənubi Amerika hindularının dil və məişətlərinin tədqiqatı işi bir sıra çətinliklər törədir. Bu da onların jest sisteminin indiyədək öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Avropa ölkələrində, Balkan yarımadasında, Kiçik Asiyada və s.

ölkələrdə, ələlxüsus başla ifadə olunan jestlər özünü çox fərqli şəkildə göstərir. Yazılı nitqdə kontekst sırf dil vasitələrindəndir, dil çərçivədən kənara çıxarıla bilməz. Yazılı nitqdə bəzi yazı işarələri göstərici rolunda çıxış edə bilər ki, buraya nida işarələri, çox nöqtələr, nida və sual işarələri birləşməsi, məndəki müxtəlif şəkillər, sxemlər, qrafiklər və s. daxildir.

Şifahi nitqdə paralingvistik vasitə kimi situasiya əsas rola malikdir. Real tərzdə mövcud olan zaman, məkan və əşya şəraitinin məcmusu situasiya adlanır. Belə şəraitdə yazılı nitqdən fərqli olaraq şifahi nitqdə bütün artıqlıq bildirən vasitələr atılır, görmə və eşitmə əsasında qavrayış nəticəsində əlavə, izahsız olaraq informasiya dərk olunur. Məsələn, avtobus kassirinə deyilir: «Üç dənə, qabaqda, sağda olsun». Belə ellipsis hadisənin baş verdiyi situasiya əsasında anlaşılır.

Deməli situasiya dolayısı ilə nitqin xarici cəhəti ilə məşğul olan paralingvistik hadisədir. İmmanentlik və paralingvistik vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində belə nitq vahidləri təzahür edilir, anlaşılır. Paralingvistik vahidlərin milli və ümumbəşəri xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi aktual məsələ kimi dilçiliyin qarşısında durur.

Paralingvistik sahəsində görkəmli tədqiqatçı Q.V.Kolşanski yazır: «İdrakın inkişafı ilə əlaqədar dilin inkişaf etməsi, onun sosioloji cəhətdən də yeni keyfiyyətlər kəsb etməsində özünü göstərir. Dilin mücərrədləşdirmə (abstrahirovanie) xarakteri özünə tam yeni struktur tələb etsə də, ünsiyyətdə sələflərinin ibtidai (primitiv) ünsiyyət formasını itirməmişdir. Elə bu səbəbdən də, paralingvistik insan ünsiyyətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bununla belə o, ünsiyyətdə yalnız yardımçı funksiyasında çıxış edə bilər» (6, 78).

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Dilçilik problemləri. Bakı: Maarif, 1982, 325 s.
2. Adilov M. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 1988, 440 s.
3. Амирова Г.А., Олоховников Б.А., Рождественский Ю.А. Очерки по истории лингвистики. М.: Наука, 1975, 559 с.
4. Балли Ш. Стилистика французского языка. М.: Наука, 1955, 416 с.
5. Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти томах. Т. 19. М.: Советская Энциклопедия, 1975, 647 с.
6. Колчанский Г.В. Паралингвистика. М.: Наука, 1974, 82 с.
7. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Nurlan, 1988, 541 s.
8. Газ. «Неделя», Москва, 1983, №48.

ПАРАЛИНГВИСТИКА И ЕЕ ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Ш.В.ГАСЫМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье, посвященной паралингвистике и ее типологическим особенностям, говорится о новой области языкознания, внедряющей методы бессловесной коммуникации, изучающей ряд факторов, сопровождающих словесную речь, играющую роль в деле передачи информации. Здесь на основе примеров описываются такие виды жестов как ритмические, неуказательные, эмоциональные, описательные и символические жесты, играющие определенную роль в общении.

PARALINGUISTICS AND ITS TYPOLOGICAL FEATURES

SH.V.GASIMOVA

SUMMARY

The article devoted to paralinguistics and its typological features deals with a new branch of linguistics introducing methods of dumb communications, studying a number of factors accompanying verbal speech, playing a role in information transfer. Such kinds of gestures as rhythmic, non-index, emotional, descriptive and symbolical ones playing a role in communication have been analyzed on the basis of examples.